

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΣΤΗ ΔΥΣΗ (16ος-19ος αι).
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ.
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Όλγα Κατσιαρδή-Hering

Δημοσεύθηκε στο διαδίκτυο στο πρόγραμμα e-learning του ΕΚΠΑ

Ο ταξιδιώτης στη Ρώμη, σήμερα, αντικρύζει, κοντά στην πολυσύχναστη Piazza di Spagna, το ναό του Αγίου Αθανασίου και δίπλα του το ομώνυμο κολλέγιο (το περίφημο Collegio Greco), που ίδρυσε το 1576 ο Πάπας Γρηγόριος ΙΓ΄, στο πλαίσιο της αντιμεταρρυθμιστικής του πολιτικής. Το Κολλέγιο και ο ναός υπάγονταν στο πρόγραμμα της ουνιτικής εκκλησίας (greca unita) και στόχος ήταν να συγκεντρωθούν σπουδαστές καθολικοί αλλά και ορθόδοξοι από τη βενετική και προ παντός την οθωμανική ανατολή, οι οποίοι θα φοιτούσαν σ' αυτό και θα επέστρεφαν στην πατρίδα τους για να επανδρώσουν σχολεία και ναούς. Εντασσόταν στο πρόγραμμα της καθολικής εκκλησίας για τη διάδοση και τη στήριξη του καθολικισμού. Παρά τις αξιόλογες έρευνες που έχουν δημοσιευθεί ως τώρα, δεν διαθέτουμε στατιστικά στοιχεία για την τύχη των περισσότερων από τους σπουδαστές αυτούς. Πάντως, παρά τις προσδοκίες των καθολικών πατέρων, δεν φάνηκε να συντέλεσε στην αναστροφή της ορθόδοξης πίστης στην οθωμανική Ανατολή, αντίθετα, μάλλον, συνέβαλε στην εκπαίδευση αρκετών Ελλήνων και τη διατήρηση μικρών ή μεγαλύτερων εστιών λογιωσύνης, καθώς οι μαθητές προέρχονταν από τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη, Κύπρο, αλλά και άλλα μέρη της Ελλάδος.

Ένα άλλο ελληνικό κολλέγιο είχε ιδρύσει στη Ρώμη, στις αρχές του 16ου αιώνα, το 1514, ο Πάπας Λέων Ι΄, ο τελευταίος πάπας της Αναγέννησης, στο οποίο, ως το 1521, δίδαξαν ο Ιανός Λάσκαρις, ο Μάρκος Μουσούρος, ο Αρσένιος Αποστόλης και αποφοίτησαν αρκετοί μαθητές που συνέβαλαν στην ανάπτυξη των ελληνικών γραμμάτων στην Ευρώπη. «Ως γαρ μη παντάπασιν αποσβεσθή το σωζόμενον έτι των ελληνικών λόγων, καίπερ λίαν αμυδρόν όν, ουκ ολίγους τε εκ Κρήτης, εκ τε Κερκύρας και των παραθαλασσίων της Πελοποννήσου μεταπέμψω νεανίσκους» έγραφε ο Μάρκος Μουσούρος στον Λάσκαρη το 1516: το σχολείο αυτό έπρεπε να λειτουργήσει ως πόλος έλξης νέων λογίων-μεταναστών, ώστε να μη σβύσει ο 'διάλογος' που είχε υπάρξει καθ' όλους τους δύο προηγούμενους αιώνες, τους αιώνες της προετοιμασίας και της ανάπτυξης της Αναγέννησης, και είχε καλλιεργηθεί αμφοτέρωθεν από τους ηγεμόνες των πόλεων-κρατών της Ιταλικής Χερσονήσου αλλά και από ηγέτες της καθολικής εκκλησίας, καθώς και από άλλους ηγεμόνες της Ευρώπης, από τη μιά, και από

Έλληνες λόγιους ερχόμενους από το Βυζάντιο και φεύγοντες πρό της οθωμανικής κατάκτησης, από την άλλη. Τα δύο κολλέγια, βραχύβιο το προγενέστερο, μακροβιότερο το δεύτερο, εξυπηρετούσαν διαφορετικούς σκοπούς. Το πρώτο εντασσόταν στο έντονο αναγεννησιακό ενδιαφέρον, το δεύτερο περισσότερο στην υπεράσπιση της πίστης, καθώς μάλιστα πέρασε στη δικαιοδοσία της Sacra Congregatio de Propaganda Fide, που και με το Ιησουιτικό Τάγμα (1534) επρόκειτο να προκαλέσει περισσότερες εντάσεις, τόσο ανάμεσα στην προτεσταντική και την καθολική εκκλησία όσο και ανάμεσα σε ορθοδόξους και καθολικούς. Όσον αφορά, όμως, την προβολή της παιδείας και τον εκπαιδευτικό διάλογο Ανατολής και Δύσης ο ρόλος και των δύο κολλεγίων υπήρξε σημαντικός.

Ο επισκέπτης στη Βενετία, 'Venetiae quasi alterum Byzantium' κατά τον Βησσαρίωνα, θαυμάζει, ανάμεσα στα άλλα, στο Campo dei Greci και το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, που στεγάζεται στο κτήριο όπου λειτουργούσε, από το 1665, το περίφημο Φλαγγινειανό Φροντιστήριο, αφού ο Θωμάς Φλαγγίνης διέθεσε μεγάλο μέρος από την περιουσία του και κατέβαλε πολλές προσπάθειες για να επιτευχθεί το όνειρό του. Το Φροντιστήριο λειτούργησε κατά τα πρότυπα του Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου και των ελληνικών Κολλεγίων του Παλαιόκαπα και του Ιωάννη Κωπτούνη (1653) της Πάδοβας. Είχε δηλαδή τη μορφή οικοτροφείου, αλλά υπήρξε και μέσο και ανώτερο παιδευτικό κέντρο. Συμπλήρωνε, άλλωστε, την Ελληνική Σχολή της Βενετίας, που είχε ιδρύσει η Ελληνική Αδελφότητα το 1593. Και οι δύο λειτουργούσαν ως το τέλος της βενετικής Δημοκρατίας. Η γραμματική, η φιλολογία, η ρητορική, η λογική και η φιλοσοφία ήταν τα μαθήματα που ορίζονταν να διδάσκονται στη Φλαγγινειο Σχολή, αλλά προστέθηκαν και η θεολογία, και από το 18ο αιώνα τα μαθηματικά και η γεωγραφία. Το κύρος των δασκάλων (ανάμεσά τους μνημονεύονται ο Νικόλαος Καλλιάρχης, Ματθαίος Τυπάλδος, Νικόλαος Παπαδόπουλος, Ηλίας Μηνιάτης, Ιωάννης και Γεώργιος Πατούσας, Αντώνιος Κατήφορος, Αγάπιος Λοβέρδος, Σπυρίδων Βλαντής, κ.ά.) αλλά και των αποφοίτων, καθώς και η γειννίαση με ένα από τα παλαιότερα και σπουδαιότερα Πανεπιστήμια, με αυτό της Πάδοβας δηλαδή, προσέδωσαν στη σχολή το κύρος που την έκανε περιζήτητη ανάμεσα στους σπουδαστές από τις βενετοκρατούμενες αλλά και οθωμανοκρατούμενες επαρχίες της Ανατολής.

Ο περιηγητής του τέλους του 18ου αιώνα, και εν πολλοίς και σήμερα, μπορεί να συμπληρώσει την περιήγησή του θεώμενος αντίστοιχα κτήρια στο Ιάσιο και το Βουκουρέστι, στις Παρίστριες δηλαδή Ηγεμονίες, την Εμπορική Σχολή της

Οδησού, τα μέγαρα των παροικιών, που στέγαζαν στους ορόφους τους την κοινοτική διοίκηση και τα ελληνικά σχολεία-φυτώρια μαθητών. Οι μαθητές αυτοί προορίζονταν, κατά κανόνα, για τον εμπορικό κλάδο, αλλά αρκετοί επρόκειτο να προοδεύσουν στα Γράμματα τόσο, ώστε να είναι ικανοί να συνεχίζουν τις σπουδές τους στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και συχνά να επιστρέφουν στην πατρίδα ως δάσκαλοι φωτισμένοι, κατάλληλοι να επανδρώσουν σχολεία, όπως αυτά στη Χίο, Σμύρνη, τις Κυδωνίες, την Πάτμο, την Κωνσταντινούπολη, τον Άθω, την Κοζάνη, την Καστοριά, τα Ιωάννινα, τη Δημητσάνα. Αποτελούσαν αυτά τα κοινά, αλλά και μέσα και ανώτερα σχολεία, τη γέφυρα για τη διατήρηση της ελληνικής λογιουσύνης παρά την καταστροφική παρακμή της παιδείας στην οθωμανική Ανατολή αμέσως μετά την Άλωση. Μαζί με τους λόγιους τους μετακινούμενους και παρεπιδημούντες στις Αυλές των δυτικών ηγεμόνων και στις Ακαδημίες της Αναγέννησης συνέβαλαν αυτά τα εκπαιδευτήρια στη διατήρηση και ανανέωση του ‘διαλόγου’ Ανατολής και Δύσης, που θα ενταθεί, κυρίως στην περίοδο του Διαφωτισμού. Ο ‘διάλογος’ βασίστηκε σε μια διαρκή μετακίνηση λογίων (δασκάλων, αντιγραφικών χειρογράφων, τυπογράφων, μαθητών, καλλιτεχνών κ.ά.) από την Οθωμανική Ανατολή προς τα βενετοκρατούμενα νησιά του Αιγαίου, με κύρια βάση την Κρήτη, αλλά και τα Ιόνια νησιά και με εγκατάσταση, στη συνέχεια, σε εστίες της Αναγέννησης (Φλωρεντία, Μιλάνο, Ρώμη, Μαδρίτη, Πάδοβα, Βενετία), μέχρις ότου γίνει το δίπολο Βενετία -Πάδοβα το κατεξοχήν κέντρο της πνευματικής προόδου του Ελληνισμού εκτός Ανατολής. Και ο διάλογος αυτός κράτησε σ’ όλους τους αιώνες της βενετοκρατίας και οθωμανοκρατίας. Όταν ο Άλδος Μανούτιος ίδρυσε τον εκδοτικό του οίκο στη Βενετία (1494-1495), βασίστηκε στη συνεργασία των παρεπιδημούντων εκεί Ελλήνων λογίων και στη ‘Νεακαδημία’ του, στις αρχές του 16ου αιώνα, συγκέντρωσε γύρω του κύκλο μορφωμένων Ελλήνων και άλλων με σκοπό, καταρχήν, την επιλογή των ελληνικών βιβλίων που επρόκειτο να εκδώσει, τις συζητήσεις και την επίλυση φιλολογικών και άλλων προβλημάτων. Ψυχή της υπήρξε ο Μάρκος Μουσούρος, που το 1503 διορίστηκε και καθηγητής της ελληνικής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας.

Αν στην οθωμανική Ανατολή, αμέσως μετά την Άλωση, παρέμειναν μεμονωμένες περιπτώσεις λογίων, ιδίως γύρω από τον κύκλο του Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη και σε κάποιες μονές, στη Δύση τα κέντρα της λογιουσύνης ήταν διασπαρμένα στις εστίες της Αναγέννησης, στα πρώτα πανεπιστήμια από το 13ο αιώνα και κυρίως στα παιδευτικά κέντρα των μοναστικών ταγμάτων στο πλαίσιο της προτεσταντικής μεταρρύθμισης και της

καθολικής αντιμεταρρύθμισης. Συστηματική εκπαιδευτική οργάνωση, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, είναι σφάλμα να την αναζητούμε πριν από το 18ο αιώνα. Η υποχρεωτική παιδεία για όλα τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, υπήρξε μέλημα του εθνικού κράτους από το 19ο αι. και κατακτήθηκε σταδιακά κυρίως τον 20ό αιώνα. Έτσι, όπου στην οθωμανική Ανατολή άκμασαν εκπαιδευτήρια, ιδίως από τις αρχές του 17ου αι. επί της Πατριαρχίας του Κύριλλου Λούκαρη, αυτό οφείλεται πρώτον στην παρουσία κάποιων λογίων, στις επαφές τους με τη Δύση, είτε μέσω των σπουδών τους στα δυτικά κέντρα, είτε με αλληλογραφία με δυτικούς λογίους (όπως η περίπτωση του Ζυγομαλά από την Κωνσταντινούπολη, με τον Μαρίνο Crusius στην Τυβίγγη, το 16ο αι., στο πλαίσιο του διαλόγου ορθοδόξων και προτεσταντών). Αναβίωση των ελληνικών Γραμμάτων στην Ανατολή και ίδρυση εκπαιδευτηρίων μέσα από το ενδιαφέρον της Εκκλησίας και κυρίως των εμπόρων της Διασποράς θα παρουσιασθεί από το τέλος του 17ου και προ παντός από το 18ο αιώνα.

Από το 13ο ως τις αρχές του 17ου αιώνα η Πάδοβα ήταν ένα από τα κύρια πνευματικά κέντρα της Ευρώπης, ιδίως σε ό,τι αφορά τη φιλοσοφία. Ο Νεοαριστοτελισμός, με σπουδαίο εκπρόσωπο τον Cremonini, 'θεραπεύτηκε' ιδιαίτερα εκεί. Από τους περίφημους μαθητές του και αναβιωτές των ελληνικών Γραμμάτων, στις αρχές του 17ου αιώνα, υπήρξε ο Θεόφιλος Κορυδαλλέας, που κατά πρόσκληση του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη συνέβαλε στην αναβίωση της Πατριαρχικής Ακαδημίας στην Κωνσταντινούπολη. Στην Πάδοβα σπούδασαν και οι περισσότεροι Έλληνες λόγιοι, δάσκαλοι κατόπιν στα εκπαιδευτήρια των Ιονίων νήσων, αλλά και στα σχολεία που ιδρύονταν στην οθωμανική Ανατολή με χρήματα και κληροδοτήματα Ελλήνων εμπόρων της Βενετίας και άλλων παροίκων. Οι φοιτητές οργανώνονταν σε ομάδες, τις *pazioni*, σύμφωνα με την ευρύτερη γεωγραφική καταγωγή τους. Οι Έλληνες υπάγονταν κυρίως στη *Nazione Oltramarin* («Εθνότητα Υπερποντίων», που περιλάμβανε Έλληνες αλλά και μερικούς Ιλλυριούς, Δαλματούς, Σικελούς), είχαν δικό τους καταστατικό, με το οποίο όφειλαν να συμμορφώνονται και το οποίο ρύθμιζε την ένταξη του φοιτητή στις τάξεις του πανεπιστημίου, τα της εγγραφής, διαμονής, τις οικονομικές υποχρεώσεις του, το σεβασμό στη διοίκηση και στους κανόνες λειτουργίας του πανεπιστημίου. Εξαιρετικά μεγάλη ήταν η απήχηση του πανεπιστημίου αυτού για την ελληνική λογιόσύνη αλλά και για το 'διάλογο' Ανατολής και Δύσης, όπως φαίνεται από τους Έλληνες που δίδαξαν σ' αυτό (ανάμεσά τους ο Αλέξανδρος Συγκλητικός, Ιωάννης Κωπτούνιος, Ιωάννης Κιγάλας, Γεώργιος Καλαφάτης, Σκιπίων Γολέμης, Νικόλαος Κομνηνός Παπαδόπουλος, Στέλιος Μάστρακας κ.ά.), κυρίως από τον μακρύ κατάλογο των

Ελλήνων σπουδαστών στις δύο βασικές σχολές της Πάδοβας, αυτή των Ιατροφιλοσόφων (*Università degli Artisti*) και τη Νομική (*degli Juristi ή dei Leggisti*), αλλά και από τον κατάλογο των δημοσιευμάτων τους. Τα τελευταία αφορούσαν την πεζογραφία (Λατινικοί Λόγοι, Λόγοι αφιερωμένοι σε διάφορες προσωπικότητες, Θρησκευτικά δοκίμια), την ποίηση (βουκολική δραματική, επικόλυρη, λυρική) κ.ά.

Ο ρόλος της Πάδοβας δεν περιοριζόταν στο λαμπρό ανώτατο εκπαιδευτήριο της αλλά και, μέσω της βενετικής Αρχής των Αναμορφωτών (*Riformatori*), συνδιαμόρφωνε την εκδοτική πολιτική στη Βενετία. Ήδη από την εποχή του Άλδου Μανούτιου και αμέσως από το 15ο αιώνα το βιβλίο αποτέλεσε έναν από τους κυριότερους τομείς οικονομικής και πνευματικής δραστηριότητας των Ελλήνων της Βενετίας. Το 1513 εκδόθηκαν τα έργα του Πλάτωνα και ακολούθησαν πολλές πρώτες εκδόσεις (*editiones principes*) αρχαίων ελλήνων συγγραφέων σε συνεργασία του Μάρκου Μουσούρου με τον Άλδο Μανούτιο. Στη Βενετία άλλωστε συγκεντρώθηκε ένας από τους μεγαλύτερους πυρήνες ελληνικών χειρογράφων με τη φροντίδα του Βησσαρίωνα και άλλων, τα οποία αποτελούν σήμερα πολύτιμο υλικό στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Η ζήτηση των αρχαίων ελληνικών κλασικών κειμένων καθιστούσε απαραίτητους τους έλληνες λόγιους, ως συντάκτες των πρώτων γραμματικών της ελληνικής γλώσσας για τη χρήση των λογίων της Αναγέννησης, ως μεταφραστές, επιμελητές ('διορθωτές') εκδόσεων, κριτικούς κειμένων.

Το 1499 οι Νικόλαος Βλαστός και Ζαχαρίας Καλλέργης ίδρυσαν το πρώτο, βραχύβιο, ελληνικό τυπογραφείο στη Βενετία. Τα σπουδαιότερα και μακροβιότερα ελληνικά τυπογραφεία υπήρξαν, όμως, αυτό των Ηπειρωτών Γλυκήδων (1670-1854) και των Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824). Ανταγωνιστικό για το τυπογραφείο των Γλυκήδων επί αρκετό διάστημα από την ίδρυσή του (1685) υπήρξε και το τυπογραφείο των Ηπειρωτών επίσης Νικολάου και Σπυρίδωνος Σάρου. Οι τυπογράφοι ήταν καταρχήν έμποροι, που είχαν μεταναστεύσει για εμπορικούς λόγους στη Βενετία. Πολύ γρήγορα διαπίστωσαν ότι η εκδοτική δραστηριότητα μπορούσε κάλλιστα να συνδυαστεί με την εμπορική και έτσι αυτά τα τυπογραφεία αναδείχθηκαν σε ανθηρές και ανταγωνιστικές ταυτόχρονα οικονομικές επιχειρήσεις, παρά τα προβλήματα που αναφαίνονταν κατά καιρούς. Το βιβλίο εκτός από πνευματικό προϊόν ήταν και εμπορικό είδος, που οι εκδότες-έμποροι το διοχέτευαν, με τη μέθοδο των παραγγελιών, στη βενετική και οθωμανική ορθόδοξη, ελληνόγλωσση Ανατολή. Εκτός από μια επισφαλή μαρτυρία του τέλους του 18ου αιώνα δεν διαθέτουμε πληροφορίες για ύπαρξη βιβλιοπωλείων στην ελληνική Ανατολή. Η ηπειρώτικη

καταγωγή των εκδοτών εξηγείται και από τον κυρίαρχο ρόλο του ηπειρωτικού εμπορίου για την αγορά της Βενετίας αλλά και το διαμετακομιστικό ρόλο των Ιωαννίνων και της ευρύτερης περιοχής στο εμπόριο με την κεντρική και νότια Βαλκανική, τα Ιόνια και την Ιταλική χερσόνησο. Εκτός από τα κλασσικά κείμενα, πολύ γρήγορα, όπως δείχνουν οι εμπεριστατωμένες έρευνες γύρω από το ελληνικό βιβλίο της περιόδου από το 15ο-ώς το 19ο αιώνα, την πρώτη θέση στα ελληνικά τυπογραφεία είχαν τα εκκλησιαστικά κείμενα. Προορίζονταν για τις εκκλησιαστικές ανάγκες, αλλά τα περισσότερα από αυτά (Ψαλτήρι, Οκτώηχος) αποτελούσαν διδακτικά εγχειρίδια ως αλφαβητάρια, καθώς οι μόνοι ή οι κυρίως εγγράμματοι ήταν οι ιερωμένοι, οι οποίοι είχαν και το ρόλο του δασκάλου, κατά τη μεγαλύτερη περίοδο της τουρκοκρατίας. Η έκδοση πολλών βιβλίων καθίστατο δυνατή χάρη στη χρηματοδότηση από την Ελληνική Αδελφότητα ή από πολλούς εύπορους εμπόρους, που γίνονταν από τα τέλη του 17ου αιώνα οι μακίηνες των Γραμμάτων.

Η Βενετία παρέμεινε το σπουδαιότερο κέντρο για την έκδοση του ελληνικού βιβλίου ως τα τέλη του 18ου αιώνα, οπότε την ανταγωνιστική θέση διεκδίκησε η Βιέννη με τα αυστριακά και ελληνικά τυπογραφεία και τη στροφή προς το νεωτερικό βιβλίο, το βιβλίο του Διαφωτισμού, τα επιστημονικά δηλαδή συγγράμματα Μαθηματικών, Φυσικής, Γεωγραφίας, Φιλοσοφίας, Ηθικής Φιλοσοφίας, Λογικής, αλλά και Λεξικών, Γραμματικής, Χρηστοθειών κ.ά. Τα κυριότερα βιεννέζικα τυπογραφεία που τύπωναν ελληνικά βιβλία ήταν αυτό του Θωμά Τράπνερ και του Ιωσήφ Βαουμάιστερ (Baumeister), στο οποίο απασχολήθηκαν οι μετέπειτα έλληνες τυπογράφοι Γεώργιος Βεντότης (από το 1785 ίδρυσε δικό του εκδοτικό οίκο) και κυρίως οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου, που διαδέχθηκαν το τυπογραφείο του Βαουμάιστερ. Το τυπογραφείο τους, που εξέδιδε εκτός από ελληνικά και ιλλυρικά βιβλία, με εμβέλεια δηλαδή και στην παραγωγή βιβλίου και για τους άλλους λαούς της Βαλκανικής, έμεινε κυρίως γνωστό, γιατί σ' αυτό τυπώθηκαν τα βιβλία του Ρήγα Βελεστινλή, τα επαναστατικά του κείμενα, καθώς και η *Ελληνική Εφημερίς* (1790-1797). Το τυπογραφείο έκλεισε επιτακτικά μετά τη σύλληψη των ιδιοκτητών του ως οπαδών του Ρήγα (1797). Το νεωτερικό βιβλίο δεν είχε το σίγουρο αγοραστικό κοινό, που ήταν η Εκκλησία και οι πρωτόπαιδοι μαθητές, δεν έβρισκε εύκολα αγοραστές στην ελεύθερη αγορά ούτε και πάντοτε πρόθυμους χρηματοδότες, εκτός από μερικούς φωτισμένους εμπόρους ή εκπροσώπους των Φαναριωτών. Έτσι λοιπόν η μέθοδος των συνδρομητών, που εφαρμοζόταν και στη λοιπή Ευρώπη την περίοδο του Διαφωτισμού επικράτησε και σ' αυτά τα είδη βιβλίων, ώστε επιτυγχανόταν η αυτοχρηματοδότηση και η διάδοσή τους. Οι συνδρομητές,

διάσπαρτοι στα κέντρα των παροικιών της κεντρικής, δυτικής και ανατολικής Ευρώπης, στις Παρίστριες Ηγεμονίες, και στις πόλεις της οθωμανικής Ανατολής που παρουσίαζαν σημαντική εκπαιδευτική δραστηριότητα (Σμύρνη, Χίος, Κωνσταντινούπολη, Άθως, Ιωάννινα, Κοζάνη, Καστοριά, Θεσσαλία, Δημητσάνα κ.α.), ήταν δάσκαλοι, λόγιοι, πρόσωπα με πολιτική αποστολή όπως οι Ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας, αλλά κυρίως έμποροι. Αρκετοί προεγγράφονταν για περισσότερα από ένα αντίτυπα, είτε για λόγους γοήτρου, είτε γιατί κατανοούσαν την ανάγκη να ενισχύσουν την έκδοση, είτε γιατί έβλεπαν το βιβλίο και πάλι ως εμπορικό είδος. Η προστασία των Γραμμάτων ανήκε στα μελήματα των φωτισμένων εμπόρων την περίοδο του Διαφωτισμού, κατά την οποία άκμαζε το νεωτερικό βιβλίο.

Τα τελευταία χρόνια έχουν δει το φως της δημοσιότητας δύο ενδιαφέροντα βιβλία με τους τίτλους: *Graecogermania* (1469-1523) και *Germanograecia* (1750-1944). Το πρώτο είναι ο περικαλλής κατάλογος έκθεσης που πραγματοποιήθηκε στη Φλωρεντία, αρχικά (1986), και εμπλουτίστηκε στο Wolfenbüttel της Γερμανίας (1989). Του δεύτερου συγγραφέας είναι ο ιστορικός της Λογοτεχνίας Γεώργιος Βελουδής. Οι τίτλοι και η χρονική έκταση με την οποία ασχολούνται τα δύο αυτά βιβλία μας οδηγούν αμέσως σε δύο περιόδους έντονου και γόνιμου πνευματικού διαλόγου Ανατολής και Δύσης. Το πρώτο συνθετικό *Graeco* στο α' βιβλίο μας μεταφέρει στην περίοδο της Αναγέννησης, όταν η μετακίνηση λογίων, χειρογράφων από την Ανατολή στη Δύση συνέβαλε στην αναβίωση των κλασικών γραμμάτων. Ήταν η δίψα των λογίων της Αναγέννησης που τροφοδοτούσε αυτό το διάλογο. Πομπός ήταν η Ανατολή. Δέκτης ήταν η Δύση. Στο βιβλίο του Βελουδή το συνθετικό -*graecia* έχει μεταφερθεί στη δεύτερη θέση. Η Ανατολή είναι τώρα, στην περίοδο του Διαφωτισμού, ο δέκτης και η Δύση και μάλιστα η γερμανική λογιόσύνη ο πομπός. Και στις δυο περιπτώσεις πρέπει να αναλογιστούμε τις παραμέτρους που επιβάλλει η πνευματική ιστορία όσον αφορά τις σχέσεις πομπού-δέκτη. Και στις δυο περιπτώσεις πρόκειται για μια αμφίδρομη σχέση. Ο διάλογος γίνεται εφικτός όταν, κυρίως, ο δέκτης είναι ώριμος για να δεχθεί ό,τι ο πομπός αποστέλλει, δημιουργεί ή έχει από καιρό παραγάγει. Ο χρόνος είναι πρωταρχικός συντελεστής. Οι σπουδές είναι ο κύριος παράγοντας αυτού του διαλόγου. Η μετάφραση θα τον ενισχύσει. Στην πρώτη περίοδο ήταν η ωριμότητα και η ετοιμότητα της Δύσης να δεχθεί έργα που είχαν συντεθεί αιώνες πριν· στη δεύτερη ήταν η δίψα των ελλήνων λογίων, ιδίως όσων ζούσαν ή μετακινούνταν προς τη Διασπορά για να αφουγκραστούν τα διδάγματα του Διαφωτισμού. Αρκετά κείμενα μεταφράζονταν με εκατό χρόνια καθυστέρηση, λιγότερο ή περισσότερο. Η ανάγκη για μετακίνηση του

Διαφωτισμού ήλθε με καθυστέρηση για την ελληνική λογιосύνη, εν τούτοις πρώτα γι' αυτή σε σύγκριση με τους άλλους λαούς της Βαλκανικής τους υποταγμένους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ο Κ. Θ. Δημαράς κάνει λόγο για 'Καθυστερημένη Αναγέννηση', όταν αναφέρεται στο πνευματικό ρεύμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Και δικαιολογημένα. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός συμπίπτει με το τέλος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και έχει στοιχεία που θυμίζουν την ευρωπαϊκή Αναγέννηση, στοιχεία, όπως, η στροφή προς την Αρχαιότητα, η σπουδή των κλασσικών γραμμάτων. Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, που για κάποιους μελετητές, ξεκίνησε με τα έργα του John Locke, το τελευταίο τέταρτο του 17ου αιώνα, διακρινόταν για τη 'θεραπεία' του φιλοσοφικού, λογικού λόγου, της ηθικής ή της λεγόμενης ανθρώπινης φιλοσοφίας. Το άτομο ήταν στο κέντρο του φιλοσοφικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος και όχι τόσο οι μεταφυσικές αναζητήσεις. Ο άνθρωπος αντιμετωπιζόταν ως κοινωνικό και πολιτικό ον με δικαιώματα και υποχρεώσεις, έτσι που η Γαλλική Επανάσταση μπορεί, εν πολλοίς, να εξηγηθεί και ως συνέπεια του. Πολιτικοί φιλόσοφοι και στοχαστές, όπως ο Montesquieu, ο Voltaire κ.ά. μελετούσαν τα πολιτεύματα και συνέκριναν Ανατολή και Δύση. Οι επιστημονικές αναζητήσεις του 17ου αιώνα διατυπώνονταν σε συγγράμματα και διαδίδονταν μέσα από τη διδασκαλία σε νεωτερικά σχολεία ή αποτελούσαν αντικείμενο συζητήσεων στα αστικά σαλόνια, στις λέσχες και τις ακαδημίες. Οι μεταφράσεις βιβλίων και μελετών καθιστούσαν τη διάδοση των νέων ιδεών δυνατή σε περισσότερες από μία γλώσσες. Μέσα από τη μετάφραση οι πρωτοπόροι στοχασμοί και οι επιστημονικές ανακαλύψεις συμπληρώνονταν από τους μεταφραστές, που συνήθως ήταν οι ίδιοι επιστήμονες ή φιλόσοφοι και συχνά αναλάμβαναν και το ρόλο του κριτικού των κειμένων. Αφομειωμένες ή μεταλλαγμένες και συμπληρωμένες οι νέες ιδέες διαδίδονταν από χώρα σε χώρα. Η γαλλική γλώσσα, την οποία κατείχαν αρκετοί από τον κύκλο του Αδαμαντίου Κοραή στο Παρίσι, όπου φοιτούσαν στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, ήταν εκείνη δια μέσου της οποίας πλησίασαν κατ' αρχήν οι έλληνες διαφωτιστές κείμενα του αγγλικού ή Γαλλικού Διαφωτισμού. Οι ιταλικές μεταφράσεις έπονταν. Έτσι η πρώτη και ευρύτερη επαφή έγινε μέσα από το δίαυλο της γαλλικής λογιосύνης και του γαλλικού πνεύματος. Όταν από τις αρχές του 19ου αιώνα, και κυρίως μετά τις υποτροφίες που παρέσχε η Φιλόμουσος Εταιρεία (1813, 1814) ή ο άγγλος λόρδος Guilford, πολλοί Έλληνες σπουδαστές φοιτούσαν στα γερμανικά πανεπιστήμια της Γοττίγγης (Göttingen), της Τυβίγγης (Tübingen), της Halle, Λειψίας, Ιένας κ.α., η γερμανική γλώσσα και δι' αυτής η

γερμανική διανόηση, πιο κοντά στη φιλοσοφία και την επιστήμη άρχισε να γίνεται κτήμα των ελλήνων λογίων, εκπροσώπων του Διαφωτισμού. Με τη σειρά της η ελληνική γλώσσα θα συνέβαλλε στη διάδοση των διαφωτιστικών ιδεών και στην αναγέννηση των γραμμάτων σε άλλους λαούς της Βαλκανικής και ιδιαίτερα στους Βούλγαρους και εν μέρει τους Ρουμάνους. Η ελληνική γλώσσα υπήρξε η *lingua franca* του εμπορίου αλλά και της διανόησης για τους βαλκανικούς λαούς, λόγω και του ρόλου της Εκκλησίας αλλά και των φαναριώτικων κύκλων ιδίως στη Μολδοβλαχία με τις ακμάζουσες Ανώτερες Ακαδημίες του Βουκουρεστίου και του Ιασίου το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα.

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, που η ακμή του συμπίπτει με το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα και τις αρχές του 19ου, έρχεται ως εξέλιξη του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Εκφράσεις του μπορούν να επισημανθούν από τις αρχές και κυρίως τα μέσα του 18ου αιώνα, με τις πρώτες προσπάθειες διδασκαλίας μαθηματικών, τις πρώτες μεταφράσεις επιστημονικών έργων, την ανάδειξη των πρώτων φωτισμένων δασκάλων, που μέλημά τους έχουν την προώθηση της φιλοσοφίας, της Λογικής του Locke, όπως ο Ευγένιος Βούλγαρις στα μέσα του αιώνα στην Αθωνιάδα Σχολή. Εν τούτοις τα χαρακτηριστικά πληθαίνουν με το τέλος του αιώνα και την ακμή των αστικών κοινωνικών στρωμάτων της ελληνικής Διασποράς και αρκετών αστικών εστιών στην οθωμανοκρατούμενη Ανατολή. Οι έμποροι γίνονται οι υποστηρικτές των νεωτερικών γραμμάτων, ενισχύουν την ίδρυση σχολείων και φροντίζουν για την ανέγερση εκπαιδευτικών συγκροτημάτων τόσο στις παροικίες, όσο και στην πατρίδα τους στην Ανατολή, θεσπίζουν υποτροφίες για τις σπουδές νέων συμπατριωτών τους σε πρωτοπόρα πανεπιστήμια στην Ευρώπη, χρηματοδοτούν εκδόσεις νεωτερικών επιστημονικών, φιλοσοφικών, φιλολογικών βιβλίων, αποστέλλουν βιβλία στα σχολεία της πατρίδας τους, ώστε δημιουργούνται οι πρώτες εστίες σχολικών βιβλιοθηκών (ή περίπτωση του ζαγοριανού εμπόρου Ιωάννη Πρίγκου στο Άμστερνταμ και η πλούσια βιβλιοθήκη στη Ζαγορά, το 18ο αιώνα, είναι ένα από τα ξεχωριστά παραδείγματα), πληρώνουν για τη μετάκληση δασκάλων.

Ο μετακινούμενος δάσκαλος, όχι μόνο ο ιερωμένος αλλά ο κοσμικός δάσκαλος είναι μια προσωπικότητα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: μετακινείται από σχολείο σε σχολείο, και, επειδή σπάνια αμείβεται ικανοποιητικά, επιδιώκει ο ίδιος ή οι αρμόδιοι κοινοτικοί παράγοντες για την προσφορότερη μετακίνησή του. Καθώς με τον καιρό δημιουργούνται και αξιόλογα εκπαιδευτικά κέντρα στην οθωμανική Ανατολή, όχι σπάνια, επιστρέφουν στα σχολεία-πρότυπα, για την εποχή, και αναλαμβάνουν

διευθυντική θέση ή πάντως περίοπτο διδακτικό ρόλο σ' αυτά. Δεν λείπουν, βέβαια, και οι αντιπαραθέσεις με τους υποστηρικτές της παράδοσης και παράγοντες εκκλησιαστικούς, οι οποίοι, όσο πλαταίνει το ρεύμα των διαφωτιστικών τάσεων, ανησυχούν για τη διάδοση των νεωτερικών ιδεών. Οι αντιδράσεις και η παρακμή της Αθωνιάδας Σχολής, μετά την απομάκρυνση του Ευγένιου Βούλγαρη, μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, οι συγκρούσεις στη Σμύρνη στις αρχές του 19ου αιώνα, γύρω από την πρωτοπόρα διδασκαλία του Κωνσταντίνου Κούμα και άλλων, ή κάποιες αντιδράσεις στα Γιάννενα κ.α. είναι μερικές μόνο από τις περιπτώσεις της δυσκολίας για την αποδοχή των νεωτερικών ρευμάτων, όπως αυτά κυρίως επιχειρείται να εφαρμοσθούν μέσα από την ανανέωση των διδακτικών προγραμμάτων.

Τα σχολεία στη Διασπορά οργανώνονται κατά τάξεις με προοδευτική δυσκολία και ενδιαφέρον μαθημάτων και δεν είναι απλώς προσδεμένα στην ικανότητα του εκάστοτε δασκάλου. Συνήθως, όπως στην περίπτωση της Τεργέστης, για το σχολείο της οποίας, που λειτούργησε από το 1801, διαθέτουμε και τα πληρέστερα στοιχεία, διαιρούνταν σε τρεις 'τάξεις', ανάλογα με το επίπεδο των γνώσεων που προσφέρονταν. Οι μαθητές διδάσκονταν όχι μόνο ανάγνωση και στοιχεία αριθμητικής, ως αλφαβητάρια δέν είχαν μόνο τα εκκλησιαστικά βιβλία. Οι μαθητές μούνταν εξ αρχής στην ομιλουμένη, την 'κοινή' γλώσσα και την 'ελληνική', τα αρχαία ελληνικά γράμματα δηλαδή, μάθαιναν γεωγραφία, απαραίτητη για το επάγγελμα του εμπόρου αλλά και σύμφωνη με το πνεύμα του Διαφωτισμού, ιστορία, ξένες γλώσσες και συγκεκριμένα ιταλικά και γερμανικά, που ήταν οι γλώσσες του τόπου και του εμπορίου. Αντίστοιχα προγράμματα απαντούν στα άλλα σχολεία της Βιέννης, Πέστης, του Μίσκολτς αλλά κυρίως της Οδησού, με τη φημισμένη εμπορική σχολή της. Στα χρόνια του Διαφωτισμού και όταν τη διοίκηση των σχολικών πραγμάτων αναλάμβαναν έμποροι που ήταν προσανατολισμένοι στον κύκλο του Αδαμάντιου Κοραή από το Παρίσι, επιδίωκαν να καλούν δασκάλους που θα μπορούσαν να στρέψουν την εκπαίδευση προς τα προστάγματά του. Κι εδώ ή μάλλον κυρίως στη Διασπορά είναι που θα αναφανούν οι αντιπαλότητες και οι συγκρούσεις των κυρίαρχων ομάδων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως εκδηλώνονται μέσα από τις στήλες των προεπαναστατικών περιοδικών ή από μαχητικά φυλλάδια γύρω από το γλωσσικό ζήτημα.

Ένα από τα γνωρίσματα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού είναι και η καλλιέργεια των εθνικών γλωσσών, τάση που διαρκώς κερδίζει καθώς το Διαφωτισμό διαδέχονται και άλλα ρεύματα όπως αυτό του εθνικισμού. Το ενδιαφέρον αυτό εκδηλώνεται με την έκδοση βιβλίων Γραμματικής και

Συντακτικού, με τις προσπάθειες για τον ‘καθαρισμό’ των γλωσσών από ξένα στοιχεία. Μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο πρέπει να κατανοήσουμε και το ενδιαφέρον του Κοραή για τον καθαρισμό της γλώσσας από τουρκικά, σλαβικά ή άλλα στοιχεία, αλλά και τα πολλά εγχειρίδια Γραμματικής που δημοσιεύονται, στις αρχές του 19ου αιώνα, από Φαναριώτες, λόγιους της Διασποράς, όπως ο Νεόφυτος Δούκας κ.ά. Υποστηρικτές της αρχαϊκής ελληνικής γλώσσας, της αττικής διαλέκτου, δημοτικιστές, εκφραστές της ‘κοραϊκής μέσης οδού’ συγκρούονται. Από τα συγγράμματά, την αλληλογραφία τους αναδεικνύονται όχι μόνο οι διαφορετικές αντιλήψεις περί το γλωσσικό, αλλά και οι αντιπαραθέσεις οι ιδεολογικές και νοοτροπιακές. Συχνά φαίνεται να συγκρούονται όχι για τους γραμματικούς τύπους αλλά για τόν ευρωπαϊκό ή εκκλησιαστικό, παραδοσιακό προσανατολισμό.

Ο Αδαμάντιος Κοραής με την *Ελληνική Βιβλιοθήκη*, τη σειρά δηλαδή έκδοσης αρχαίων ελληνικών κειμένων, που εγκαινιάζει το 1805, και με τους εκτεταμένους προλόγους του, τους γνωστούς ως *Αυστοσχέδιους Στοχασμούς*, αλλά και με την πλουσιότατη Αλληλογραφία του (σε έξι ογκώδεις τόμους έχει συγκεντρωθεί) δίνει τον κυρίαρχο τόνο στη συζήτηση για τη γλώσσα αλλά και για όλα τα θέματα της παιδείας, καθώς θέτει ως στόχο τη μορφωτική αναγέννηση του Γένους προκειμένου να προχωρήσει στην εθνική ολοκλήρωση και απελευθέρωση. Συνομιλητές του, οπαδοί του στις ιδέες και τους στόχους διορίζονται σε ελληνικά σχολεία της Διασποράς και του ελλαδικού χώρου, δημοσιεύουν και αυτοί βιβλία, γράφουν στα περιοδικά που εκδίδονται στη Βιέννη και το Παρίσι. Σημαντικότερο ανάμεσά τους είναι ο *Ερμής ο Λόγιος*, που εξέδιδε στη Βιέννη ο Άνθιμος Γαζής (1811-1813) και ο Θεόκλητος Φαρμακίδης (1814-1821). Στις σελίδες του δημοσιεύονται πρωτότυπα κείμενα γλωσσικού, φιλολογικού, παιδαγωγικού, επιστημονικού περιεχομένου, προαγγελίες έκδοσης καθώς και κριτικές βιβλίων, αλλά και κείμενα που αφορούν το γλωσσικό ζήτημα. Ουσιαστικά είναι το βήμα του κύκλου του Κοραή. Παρόμοιο προσανατολισμό έχουν και τα περιοδικά που εκδίδονται στο Παρίσι, η *Μέλισσα* (1819-1821) και η *Αθηνά* (Φεβρ.-Μάϊος 1819). Στον αντίποδα βρίσκεται η *Καλλιόπη* (1819-1821), που εκδίδεται και αυτή στη Βιέννη και συγκεντρώνει, εκτός από τα φιλολογικού περιεχομένου άρθρα, μαχητικά δημοσιεύματα, που αφορούν το γλωσσικό ζήτημα, συχνά καυστικές απαντήσεις σε θέσεις των υποστηρικτών των αντιλήψεων του κύκλου του Κοραή. Το μακροβιότερο ελληνικό περιοδικό ο *Ελληνικός Τηλέγραφος*, που εκδίδεται στη Βιέννη (1812-1836) ξεφεύγει από αυτό τον ανταγωνισμό, καθώς η αρθρογραφία του είναι κατά βάση οικονομικού περιεχομένου ή πολιτική ειδησεογραφία.

Από τα τέλη του 18ου και ιδίως με τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα εμφανίσθηκε έντονη αντιπαράθεση ορισμένων εκπροσώπων της Εκκλησίας, και ιδίως του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, και οπαδών του Διαφωτισμού. Ο φόβος για την επικράτηση ιδεών του Διαφωτισμού, τάσεων δηλαδή ντεϊσμού (deismus) ή και υλισμού, για τη διάδοση επιστημονικής διδασκαλίας σε κλάδους φυσικής και μαθηματικών, που, κατά τη γνώμη των εκπροσώπων των κύκλων αυτών, υπήρχε κίνδυνος να απομακρύνει τους Έλληνες από τον ορθόδοξο χριστιανικό προσανατολισμό, αλλά και η διάδοση επαναστατικών αντιλήψεων, όπως της Γαλλικής Επανάστασης και αυτών του Ρήγα Βελεστινλή, οδήγησαν σε αντιδράσεις. Το Πατριαρχείο εξέδωσε αφορισμούς, μαχητικά κείμενα, ανώνυμα, ή επώνυμα ή με κρυμμένη την πραγματική πατρότητα του συγγραφέα, όπως υπήρξε η *Διδασκαλία Πατρική* (1798), αμέσως μετά τη σύλληψη του Ρήγα Βελεστινλή και την οδήγηση αυτού και των συντρόφων του στο μαρτυρικό θάνατο. Μαχητικά απάντησε ο Κοραΐς με την *Αδελφική Διδασκαλία*, ύμνο στην τόλμη του Ρήγα και αντέκρουε τα εκκλησιαστικά επιχειρήματα για το θέμα της ελευθερίας, τασσόμενος κατά της θέσης που επικροτούσε την ανοχή της τουρκικής υποταγής.

Αναπτύχθηκε έντονη σύγκρουση ιδεών. Από τη μια επικρατούσε η τάση ότι η ‘σοφή’, η ‘φωτισμένη’, ‘πεπολιτισμένη’, ‘πεπαιδευμένη’ Ευρώπη θα έπρεπε να είναι ο στόχος προσανατολισμού. ‘Εμείς’, οι Ρωμιοί, Γραικοί, Έλληνες, ισχυρίζονταν οι μεν, πρέπει να αλλάξουμε και μέσα από την αναζήτηση του παρελθόντος μας, που εντοπίζεται κυρίως στην αρχαιότητα, να αποδείξουμε ότι ο πολιτισμός ξεκίνησε από την Ελλάδα που τον μετέδωσε στην Ευρώπη. Είναι η Ευρώπη, όπου εστιάζεται η πρόοδος των γραμμάτων, οι άνθρωποι απομακρύνονται από τις προλήψεις και οδηγούνται προς την πολυμάθεια. Στην πολυδαίδαλη συζήτηση-αντιπαράθεση Ελλάδος/ ‘πεπαιδευμένης’ Ευρώπης εμπλέκεται και η αντιπαράθεση των υποστηρικτών των διαφόρων τάσεων για την καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας. Η Ευρώπη, ακαθόριστα, συνιστούσε το πρότυπο της καθημερινής πολιτισμικής ζωής, διαμόρφωνε νοοτροπίες. Οι θετικά διαλογιζόμενοι με την Ευρώπη, ως ενότητα πολιτισμική, ήταν αυτοί που ζούσαν, σπούδαζαν σε ευρωπαϊκές πόλεις ή επικοινωνούσαν άμεσα ή έμμεσα με τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες για λόγους οικονομικούς, πνευματικούς ή και πολιτικούς. Στην αλλαγή συνέβαλε βέβαια, σε μεγάλο βαθμό, ο συγχρωτισμός με τους Ευρωπαίους στις παροικίες, η άμεση συναλλαγή σε εμπορικό επίπεδο, η ένταξη στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα των τόπων εγκατάστασής τους, η συνειδητή ή ασύνειδη ανάγκη εκσυγχρονισμού, οικονομικού και άλλων. Η αλλαγή του Αδαμαντίου Κοραΐ, που έχουμε την τύχη να γνωρίζουμε και από

τις επιστολές του υπηρέτη του Σταμάτη Πέτρου από το Άμστερνταμ από τα τέλη του 18ου αιώνα, κατά τα πρώτα έτη της εγκατάστασής του σε δυτικοευρωπαϊκή πόλη και μάλιστα για εμπορικούς λόγους, ίσως να αντικατοπτρίζει αυτή τη διαδικασία.

Στον αντίποδα βρίσκονται οι αντιλήψεις για τη διατήρηση της ορθόδοξης παράδοσης. «Λόγιασε», έγραφε ο Αναστάσιος Γόρδιος στις αρχές του 18ου αιώνα, «πως ευρισκόμεθα ημείς οι της ανατολικής εκκλησίας ορθόδοξοι, ωσάν να ήμεσθε ανάμεσα εις δύο μεγάλας συννεφιάς· και από το μέρος της μεσημβρίας και της ανατολής να ήνε ένα μεγάλο σύγνεφον, μαύρο και σκοτεινό [...], η παντελής ασέβεια του Μωάμεθ [...]. Από δε το μέρος της δύσεως να ήνε άλλο μεγάλο σύγνεφον [...] σκοτεινό και αυτό και ζοφώδες [...]. Αύτη εστίν η των λατίνων δοκούσα και ονομαζομένη χριστιανοσύνη[...].» Ο συγγραφέας του κειμένου *Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων [...]* (1802) είναι κατηγορηματικός: «Ότι ο μέγας κίνδυνος ψυχικής απωλείας ακολουθεί εις εκείνους οπού υπάγουν εις την Ευρώπην δια Φιλοσοφίαν [...] Τάχα δεν μανθάνουσιν από άλλους, πως η Ευρώπη είναι το χάος της απωλείας; [...] Λέγομεν και συμβουλεύομεν, ότι να παύσουν και να λείψουν, από μιας από την Ευρώπην αν θέλουν να μείνουν, και να είναι Χριστιανοί». Από τη μια, μέσω του προσανατολισμού προς την Ευρώπη επιχειρείται να προσδιοριστεί το περιεχόμενο του Ελληνισμού, επιχειρείται ο εξευρωπαϊσμός του, η επανένταξή του στον πολιτισμό, στον οποίο ανήκε πάντοτε και η οδοποίησή του προς την εθνική συνειδητοποίηση, και από την άλλη, επιδιώκεται να συγκρατηθεί η συζήτηση στο θρησκευτικό επίπεδο και να ενισχυθούν τα επιχειρήματα για τη στενή σχέση Ελληνισμού και Ορθοδοξίας.

Καθόλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και κυρίως το 18ο αιώνα με τις αλλεπάλληλες συγκρούσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία γεννώνται οι ελπίδες στους Έλληνες για απελευθέρωση με τη βοήθεια μιας από αυτές. Κυριαρχεί η Ρωσία με τον Α΄ και Β΄ ρωσοτουρκικό πόλεμο (1768-1774) και (1787-1792), έπεται η Γαλλία. Ο Ρήγας Βελεστινλής επικοινωνεί, φαίνεται, έστω έμμεσα με τον Βοναπάρτη, εμπνέεται από τα Συντάγματα της Γαλλικής Επανάστασης και συντάσσει τα *Δίκαια του Ανθρώπου* και το δικό του Σύνταγμα, συγγράφει τα επαναστατικά του τραγούδια και τα άλλα επαναστατικά του φυλλάδια και τα τυπώνει στο τυπογραφείο των Αδελφών Πούλιου στη Βιέννη. Οραματίζεται επανάσταση με τη βοήθεια των Γάλλων και ετοιμάζεται να κατεβεί απο τη Βιέννη μέσω Τεργέστης στην Ελλάδα, ενθουσιασμένος, όπως και οι κάτοικοι των Ιονίων

νήσων και οι οπαδοί του Ρήγα στις παροικίες, για τήν απόβαση των γαλλικών στρατευμάτων στην Κέρκυρα. Η προδοσία, η σύλληψή του στην Τεργέστη, η φυλάκιση αυτού και των συντρόφων του στη Βιέννη και η θανάτωσή του στο Βελιγράδι (1798) ανακόπτουν την επαναστατική πορεία. Ο Κοραΐς από το Παρίσι της Γαλλικής Επανάστασης, ενθουσιασμένος από την εκστρατεία των Γάλλων στην Αίγυπτο (1798) συντάσσει το *Άσμα Πολεμιστήριον* (1800) και το *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* υμνώντας την ελευθερία και θαυμάζοντας τους Γάλλους τόσο, ώστε αναφωνεί «Με φιλίαν ενωμένοι, / Δεν είναι Γραικοί ή Γάλλοι, / Αλλ' έν έθνος Γραικογάλλοι».

Εντούτοις οι πολιτικές ζυμώσεις στην Ευρώπη, οι σπουδές στη Δύση, η εθνική ωρίμανση, η απογοήτευση από τη στάση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων απέναντι στα οράματα Ελλήνων για απελευθέρωση εξηγούν τη δημοσίευση σε πόλεις της ιταλικής χερσονήσου το 1805 και 1806 δύο ριζοσπαστικών κειμένων, ανώνυμων, του ποιήματος *Ρωσοαγγλογάλλος* και της *Ελληνικής Νομαρχίας* αλλά και τη στροφή του Κοραΐ από το 1805 και εξής. Και τα δύο κείμενα αποτελούν δείγμα της στροφής προς την αυτοσυνείδηση και της ενδυνάμωσης πολιτικών και πνευματικών εκπροσώπων όσον αφορά την πορεία προς την απελευθέρωση. Τείνουν να στηρίζονται στις ίδιες δυνάμεις και όχι να αναμένουν τη βοήθεια από τη Δύση, που εν τούτοις δεν έρχεται. Η Φιλική Εταιρεία, που θα ιδρυθεί στην Οδησό, πάλι από Έλληνες της Διασποράς, είναι ακόμη μια απόδειξη προς αυτή την κατεύθυνση. Το όραμα για την Επανάσταση προχωρεί προς την πραγματοποίηση, μέσα από την πολιτική ωρίμανση. Ο ποσανατολισμός προς την Ευρώπη δεν εγκαταλείπεται, όμως, και με τις πρώτες προκηρύξεις της Επανάστασης γίνεται επίκληση όχι μόνο της πολιτισμένης αλλά και της 'χριστιανικής' Ευρώπης, η οποία θα βοηθήσει ώστε «να καταχωρισθή [το ελληνικόν έθνος] ανεξάρτητον εις την μεγάλην της εξευγενισμένης Ευρώπης χριστιανικήν οικογένειαν» και να περιληφθεί στους ευνοούμενους ευρωπαϊκούς λαούς. Η επίσημη πολιτική των ευρωπαϊκών Δυνάμεων απέναντι στην Επανάσταση θα είναι αρνητική έως επιφυλακτική, ο Φιλελληνισμός όμως θα αποτελέσει τη δικαίωση για αυτά τα ελληνικά οράματα, που ετράφησαν κυρίως μέσα από το διαρκή 'διάλογο' Ανατολής και Δύσης.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Γιώργος ΒΕΛΟΥΔΗΣ, Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία (1670-1854).

Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Αθήνα 1987.

- Λέανδρος ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, Ρήγας Βελεστινλής. Αθήνα, Βασική Βιβλιοθήκη, 1954.
- Ariadna CAMARIANO-CIORAN, Les Académies Princières de Bucarest et de Iassy et leurs professeurs. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1974.
- Philip CARABOTT (εκδ.), Greece and Europe in the Modern Period: Aspects of a Troubled Relationship. Λονδίνο 1995.
- Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αθήνα 1977.
- Graecogermania: Griechischstudien deutscher Humanisten. Die Editionstätigkeit der Griechen in der italinischen Renaissance (1469-1523). Κατάλογος έκθεσης στο Wolfenbüttel 1989. Η πρώτη έκθεση είχε πραγματοποιηθεί στη Φλωρεντία και ο κατάλογος είχε τον τίτλο: L'attività editoriale dei Greci durante il Rinascimento italiano (1469-1523). Φλωρεντία 1986.
- Φίλιππος ΗΛΙΟΥ (επιμ.), Σταμάτης Πέτρου: Γράμματα από τό Άμστερνταμ. Αθήνα 1976.
- Harald HEPPNER- Olga KATSIARDI-HERING, Die Griechen und Europa. Außen und Innensichten im Wandel der Zeit. Βιέννη, Γκρατς, Βόηλαυ, 1998, κυρίως τα άρθρα : Αναστασία ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, « 'Europe' in the Venetian-Ruled Greek Territories (13th to 18th Centuries): perceptions and realities», σ. 9-30 και Όλγα ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Identitätssuche und Europa-Bild der Neugriechen vom 17. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts», σ. 31-68.
- Gregory JUSDANIS, Belated Modernity and Aesthetic Culture. Inventing National Literature. Minneapolis-Oxford 1992.
- Αθ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Οι Έλληνες Λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1982.
- Αθ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας. Θεσσαλονίκη 1986, β' έκδοση.
- Ath. E. KARATHANASSIS, L'Hellénisme en Transylvanie: L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siècles. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1989.
- Πασχάλης ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα. Αθήνα 1985.
- Πασχάλης ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999.
- Πασχάλης ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη. Δεύτερη έκδοση, Αθήνα, Πορεία, 2000.
- Παν. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός. Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, τ. Α-Β.

- Παν. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες. Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.
- Αικ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, Λουκία ΔΡΟΥΛΙΑ, Εννο LAYTON, Το ελληνικό βιβλίο 1453-1821. Αθήνα 1986.
- Αικ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ (επιμ.), Ο ελληνικός προεπαναστατικός Τύπος. Βιέννη-Παρίσι (1784-1821). Αθήνα-Βιέννη, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995.
- Μ.Ι.ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Επισκόπηση της Ιστορίας της Ελληνικής Ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498-1953)», *Τα Ιστορικά*, 11 (1989) 243-264.
- Γεώργιος ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, Οι Έλληνες της Βενετίας και Ιλλυρίας (1768-1797). Η Μητρόπολη Φιλαδελφείας και η σημασία της για τον Ελληνισμό της Β. Αδριατικής. Αθήνα 1980.
- Γεώργιος Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824). Αθήνα 1969.
- Βαγγέλης ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Η ελληνική παροιμία του Άμστερνταμ, η σχολή και η βιβλιοθήκη Ζαγοράς. Αθήνα 1964.
- Κ. Σπ. ΣΤΑΪΚΟΣ, Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία, 1749-1800. Αθήνα-Βιέννη, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995.
- Αρ. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ, Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17ο και 18ο αιώνα. Αθήνα 1970.
- Maria STASSINOPOULOU, Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michail Koumas als Historiograph. Frankfurt a. M., Lang Verlag, 1992.
- Emanuel TURCZYNSKI, Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos. Μόναχο 1959.
- Georg VELOUDIS, Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die Neugriechische Literatur, 1750-1944. Άμστερνταμ 1983, τ. 1-2.